

QICHWASIMIRAYKU. Batallas por el quechua.

Virginia Zavala, Luis Mujica, Gavina Córdova y Wilfredo Ardito.

Lima. PUCP, 2014.

TUKUYNIN

Qichwasimipa mastarikuyninga chawpischasqa suyuta chiqirichiyning ukupim rikurimurqa, gobierno regional lliw kamaqnintinkunapiwan puririptinku, hinallataq Apurímacpa PERnin ruwachikuchkarqa, markakunapa unay watakunaña munasqanta runankunapa ruwasqankunatapas huqaripa. Qichwasimi mastariy politicaqa llaqta runakunapa uywayninkuna puririchiyning pusasqanmi; kay llaqta runakunaqa yachachinakuyta hinallataq qichwasimi puturichiyta nanachikurqanku.

Chayna kaptinpas, yaqa lliw runakunam, qapaq kachpaspanku, llaqta kamachikunapas kay política lingüística puririsqanta mana ancha riqsinkuraqchu. Chaymi, llaqtapi qapaq kaq runakuna hinallataq llaqta umalliy munaqkunapas qichwasimita usuchichkankuraq, Apurímac suyu sayarichinapaq allin kasqanta mana chanischaspanku; yaqa lliw runataq iskaynin simi (qichwa-castellano) rimayniyuq kachkaptinku. Kaytaqa niymanku, yaqapaschá yachachinakuypa llumpa llumpay chaninchasqa kasqanrayku, nispa; hinaspa qichwasimiñataq nisyu ñawpa pachakunapihinaraq qawarisqa kachkan, mayninga purun runakunawan rimanapaq hinallaraq kachkan.

Ñuqanchik nispanku kikinkumanta qawarinakuyninku, hinallataq qichwasimi rimayninkutaqmi Apurímacpi runakunataqa lliwta kuskancharqa. Kunanpachapiqa, *ñuqanchik* nispa ninakuyqa lliw suyuntinpi sapa punchaw kuti-kutilla uyarisqa kachkan rimayninkupi, chaynallataqmi ima rimanakuykunapipas. Ichaqa, lliw suyuntinpi *ñuqanchik-llapanchik* ninakuyninkupipas kachkantaqmi achka *ñuqayku-ñuqallayku* niqkuna, kayqa allilla qawariypiqa llaqtatam rakichkan.

Ñuqayku niyqa mana riqsisqa masikunawan riqsinakuypim paqarimun, chaypim “ñuqanchik” ninakunankupa hukman qawarisqanku kaqkunata “paykuna” nispanku rakinku, kayhinata: a) kaqpurakuna - hukman kaqkuna; ch) kamachiq - mana riqsisqa; utaq h) kikin kaynin - kikintukuq kaynin (cfr. Bucholtz, 2003).

Kaqpurakunaqa-hukman kaqkuna niyninkupim rakisqahina qawanakunku: llaqta uku/karunkunapi tiyaqkuna; qichwanpi/punanpi tiyaqkuna, inka/chanka runakuna, andahuaylasmanda/abancaymanta, ñuqanchik/ñuqanchis, niqkunapas.

Kamachiq - mana riqsisqa, kaykuna rakisqatahina rikurichin: qichwasimi qillqakuna/mana qillqaqkunawan, gramátican yachaqwan/mana yachaqwan, chaqrusqa/mana chaqrusqa rimaqkunawan. Kayna rakinaspas kayninkuqa puririn riqsisqa yachiyniyuq kaqkuna qichwasimi rimaqkunata, llaqtamasinku kachkaptinpas, usuchiptinku.

Kikin kayninga-kikintukuq kaqkunamanta kayhinatam puririn: qichwasimi chuyay-chuyay rimaqkuna wakinmanta rakikunku paykunaqa hawa yachayniyuq, llaqta ukupi tiyaspanku mana ñuqanchikchu kanku, nispanku. Chaynanpapim iskaynin simi rimaqkuna imayna rimasqankumanhina rakirisqa kanku; wakintaq chiqaphina qawarisqa wakinqa manataq. Kaykunata qawarispaqa nichwan, kikinkupura ruwasqankunapim kikin kayninkuta qawarichkanku runa masinkunawan sapa kutilla tinkunakusqankurayku.

Kay taripaypiqa qawarichiyta munarqaniku: runakunapa rimayninkunapiqa ancha kallpayuqmi *rimaykunamanta umanchasqankuna* kachkan. Chaynallataqmi *rimaykunamanta umanchasqankunaqa* sutilla kuyurichin rimaykuna takyarinanpaq utaq hukmanyarinanpaqpas. Apurímac suyutinpim chay umanchasqankunaqa lliw runakunapa qichwasimi rimayninkunapi wakinpa chullayayninta hinallataq usuchiynintapas paqarichin. Kayna umanchasqa kasqanqa qawarisqa: “qichwasimi mana qillqaqninga manam qichwasimita yachanchu”, “qichwasimiqa ñawpa runakunapa rimaynim kaspam ‘qichwasimipi’ kaqkunallamanta qillqanallapaq”, “qichwasimitaqa rimana kanman castellanosi mana yachaqkunallawan”, “qichwasimi qillqaytaqa yachachinman ‘cosmovisión andina’ yachaqlan”, “qichwasimi likayqa qillqaypas ancha sasam”. Apurímacpi kaqta qawaripa niyku: qichwasimi *rimaykunamanta umanchasqankunaqa* suyuntinpi rimayninkutam pisiyachichkan, chaytaqmi qipa wiñaykuna taytamamankunawan yachanakuyin, chaynallataq runapa rimayninkuna lliwnintin pachakunapi chitqasqa kachkan.

Qichwasimi chiqaqyachiyninwanqa, qayllas runa rimay yachayta munachkaptinkupas astawanmi harkachkan. Ñam niykuña qichwasimita qapaqtahina umanchasqankupiqqa “allpa ruruchiqlunapa hinallataq purun runapa” qichwasimi rimayninta ñawpamanraq tupachinku, manataq tupachinkuchu llaqta ukumanta kaq qichwasimi rimaq waynakunapa yachasqankumanqa, astawanchá kay waynakunaqa imaynakunata qispichiyta atichkanmanku.

Ñawparaq kaynin chiqapyachiyqa hinallataq ñawpa yachaykunapa “chuyahina” qawariyninqa, kunan ruwaykunatam yachaykunamanta rakichkan. Chaynatam, “musuqchakuq” runakunata qichwasimi rimaq llaqtamanta rakimunku, hinallataqmi musuqyaypi ruwaykunatapas millamunkutaq. Chayna kaspam, ñawpa kawsakuykunawan yachanakupuralla runakuna maypiña kaspankupas kikinkupunilla chiqapchanakuchkanku qichwarunahina kawsakuy paykunallapa kanmanpashina. Aswanqa raymikunapi ruway yachakuyllanku supayniraq chaninchasqaqa kachkan; ichaqa manapuniraqmi qichwasimi rimaq kasqankurayku, kikinkayninkupa kaqninkunaqa manaraq riqsisqaraqchu kachkan.

Kay taripayqa Apurímac suyupi qichwasimi rimaq runakunapa manaraq runayay aypasqantam taripaykun, sichus qawarinchikman runayasqa kaqtaqa mana kikinmanta kaqninkunata nanachikuqlatachu, aswanqa chay ruwayninkuna qispinanpaq imakunamanpas hukllawasqa kaspan, yaykuspan ima kikinpuni kallpachakuqta. Rimachkanchikqa, ruwaykunaman sayariq hinallataq hamutayminpi yuyaymanaq runayasqa llaqtakunamanta; chayqa kanman tukuy ima ruwayninkunapi yachasqanku simipi rimariptinku. Kaynapiqqa, lliwpaq patachasqa kamachiqillqakuna manaraqmi chuyaraqchu, takyasqaraqpaschu ñawray riqsiypi, runakunaqa manam qispiyta atinmankuchu yachasqan siminkupi yanapaqninkuna mana kaptinqa.

Apurímacpiqa maykunapi, pikunawanpas qichwasimipi rimayqa rimaqninkunata sullkayachiyman churan, hinaspa sarunchasqatahina qawarichin. Kay qillqapi hamutarisqaykumanhina, qichwasimi rimayqa sarunchasqahina kaymi, castellano simi mana riqsiqhina kaytaq. Chaymi, qichwasimi rimayta yachachkaspanku achkaq runakuna mana rimankuchu, rimanmanku chayqa asipayaptinku pinqarikunmankutaq; huk niyninpiqa usuchisqapas kanmanku. Apurímacmanta kaqmi kaynata nirqa: «El tema es que también no tenemos interlocutores. Yo desearía hablar quechua pero no sé con quién hacerlo. Siempre

existe el prejuicio de que si le hablo en quechua a él tal vez se moleste o tal vez me responda en castellano. Entonces, se muere mi iniciativa de hablar quechua».

Kaynanpa kaptinqa, sullkayachisqa mana tarikunanpaq runakunaqa ñawpaq pachaman kutirinankupaq ruwaykunata unanchanku; chaypim mana kanchu awqanakuy, qichwasimita rimaptinku utaq qillqaptinkupas usuchiñinku manataq kanchu. Kayna ninanmi, qichwasimi rimaqqa (castellanosimi rimana pachakunapi) suyunpi llaqta masinkunapa mana qawarisqanmi kanman. Aswanqa, qichwasimita yachachkaspa “mana pantananrayku” mana rimanchu. Chaynallataqcha kanman qillqayninwan, qichwasimi rimaqkuna hukkunawan willarinakunanpaq hatalliptinkupas. Hinaptinqa, ñawpa pachamanhina kutirisqan “allin kaptinqa” utaq takyasqaña kaptinqa (kikipunim ñawpa kawsaytaqa yuyarina) qichwasimita willanakuytaq hatalliyqa ancha sasam. Niysum kay atipayqa.

Wakin qillqaqkuna (cfr. Blommaert, Collins & Slembrouck, 2005) ninku: achka simi yachaqkunapas “mana riqsisqan pachapi” tarikuspankuqa imapas rimanakuy qispichiyta manam atinmankuchu. Kawsakuy pacha tikrarikuptinqa (kayhina: qichwasimipi kikinchi ukulla rimanakuyta hawaman panchikman) rimaqkunapa sunqun, supaychakuynin mana anchatachu atin allin rimakuyta, paykunapaqhina rimana kaptin. Apurímac suyupiq, llaqta ukupi tiyaq runankuna maykunapi pikunawanpas rimaytaqa hinallataq qillqaytapas atinkuyá, ichaqa llaqtaruna kaynin pachapim (lliwpaq pacha) kasqanmanhina, imayna rimaynin kanan hukman patachasqa, chaymi runakunata upallachin, harkan yachasqanhina rimakunanta. Hinaptinqa, rimaqpa sasachakuyninmantachuqaya rimachkanchikqa, aswanqa maymi rimananpi rimaqpaq sasachakuykuna kasqanmantam rimachkanchikqa, chaypipuni kaq imakunapas kawsanapaq chaykunaqa hukman chaninchasqam. Chaynaqa, runapa kawsaynin imayna patachasqa kasqanmi, iskay simi rimayninta utaq achka simi yachaynin imayna tarikusqanta takyachin.

Wakin llaqta runakuna, qichwasimipa kallpanchakuyninta munaqkuna ninku: rimaqpura *sunqunchayta* sararichisun, chaywanqa qichwasimipi rimaqkunata hinakaq simipi kutirichina: «Si estamos atentos, seguramente, a ciertos interlocutores, si hacemos pactos en la universidad, en el colegio, nosotros como profesores o como amigos, yo estoy seguro que vamos a empezar a imponernos».

Achkam llaqta runakuna kaynata nirqanku: «No puede la situación política recaer solamente en la posición o en la responsabilidad de las autoridades». Qichwasimiqa runayasqa uywanakuy yachaq runamasinkunatam maskachkan, sapinmantapacha qichwasimipa sarunchasqa kasqanta hamutaspa qulluchinapaq. Kay “prácticas de política lingüística performativa” sutichasqawanmi (Lo Bianco, 2010) allillamanta -kaypi qawarisqayku umachasqakunata-tikranqa. Mana chayqa, qichwasimiqa asirichikunanallapaq, kuyanakunallapaq hinallataq llaki pachakunapi takikuyllapaq, chaynakunallapaq hatallisqa kanman. Aswan allinqa llaqtamanta paqarimuq ruwaykunam –manam qillqakamachi unanchamusqankullachu– chaymi qispichinqa munayniyuq qichwasimita, llaqta ukukunapi rimasqata, waynakunaman ratasqata, hinallataq *ñuqanchikpaq* utaq *ñuqanchispaq* kaynin chiqapmanta lliwpaq kaptin, kuskanchasa kachkaspa sapakama nichwan: *qichwasimiraykum kaypi kachkani*.